

Algimantas Valantiejus

Koks kapitalizmas, tokia ir demokratija

Praėjo apie dvidešimt metų nuo kapitalizmo ir demokratijos jungtvių pradžios Lietuvoje. Šiandieną matome, kad žymiai daugiau naudos turėjo kapitalistai nei demokratai. Vienaip ar kitaip, šio laikotarpio, rodos, užtenka, kad socialinės raidos Lietuvoje ypatumus, jos kiekybinius ir kokybinius bruožus būtų galima analizuoti ir vertinti remiantis lyginamuoju sociologiniu požiūriu. Kitaip sakant, pribrendo laikas ne tik konstatuoti, kad tiesiog yra taip, kaip yra (esą kitaip negalėjo ir negalėtų būti), o analizuoti socialinės raidos pranašumus bei trūkumus konceptualiai.

Prabėgo pakankamai daug, dvidešimt, metų... Zenono Norkaus knyga *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*, skirta Lietuvos Sąjūdžio įkūrimo dvidešimtmečiui, kaip pažymi jos autorius, yra *žvalgomasis tyrimas* (Norkus 2008; 13). *Tirti žvalgantis* – lygu analizuoti ir sisteminti remiantis lyginamaisiais teoriniais principais. Šiuo teoriniu aspektu aptariamoji Zenono Norkaus knyga yra reikšminga atskaitos pradžia, teikianti progą Lietuvos visuomenei apmąstyti socialinės raidos Lietuvoje bruožus ir perspektyvas.

Impresionistinis žvalgymasis

Gal kas ir nustebns, tačiau eseistinis šio teksto stilius gerokai skiriasi nuo analitinės

Norkus, Zenonas. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 742 psl.

Zenono Norkaus knygos *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* kalbos. Visų pirma stengiamasi nepiktnaudžiauti *tyrimo* kategorija. Daugiau dėmesio skiriama *žvalgymuisi* darant prielaidą, kad pagrindinės žvalgomojo tyrimo gijos, susijusios su abstrakčiomis *kapitalizmo, socializmo, demokratijos* sąvokomis, atliepia pastaruoju laikotarpiu padažnėjusį, trūkčiojantį, aritmišką lietuviškos kasdienybės pulsą.

Tai keletas tarp savęs susijusių variacijų ta pačia tema „Tądien, kai apsiniaukę giedras dangus“, arba „Po dvidešimt metų“. Gal pernelyg nenuvilsiu skaitytojų ir recenzuojamos knygos autoriaus prisipažindamas, kad sąmoningai pasirinkau tą rašymo būdą, kuris aptariamoje knygoje vadinamas „žurnalistiniu impresionizmu“ (Norkus; 2008; 15).

Kodėl pasirinkau impresionistinį, kai ką gal ir gluminsiantį, stilių, atsisakydamas rimtojo realizmo? Plačios apimties monografijos svarstymo galimybes visada siaurina gana nedidelė recenzijos apimtis; vargu ar galima atlipti visas pagrindines temas, knygoje sudarančias kompleksiską vienį. Tai viena svarbiausių priežasčių, kodėl pasirinkau būdą, teikiantį galimybę kalbėti minimaliais potėpiais. Jų, kaip visumos, paskirtis – atkreipti skaitytojų dėmesį į svarbias problemas, sistemingai gvildenamas Zenono Norkaus knygoje.

Dabartiniai socialiniai pokyčiai yra istoriniai pertvarkymai, kuriuos įgyvendino žmonės, kuriantys ne tik savo, bet ir *visuomenės* istoriją. *Kokią* istoriją ir *kaip* jie ją kūrė? Atsakyti į šį ir daugelį kitų klausimų padeda knygoje naudojamas lyginamasis sociologinis metodas. Pagrindinis jo privalumas yra tas, kad leidžia konceptualiai panagrinti esamą savaiminį, spontanišką socialinės raidos modelį ne kaip vienintelį, o kaip vieną tarp kitų galimų teorinių variantų.

Reikia pripažinti, kad panašaus pobūdžio analizės, derinančios aprašymo, lyginimo ir argumentuoto prognozavimo aspektus, labai trūksta. Bet yra ir kita bėda: menka socialinė konceptualios, lyginamosios

analizės paklausa. Ir ne todėl, kad nėra skaitytojų. Jų tikrai pakanka (deja, ne tarp praktikų). Veikiau trūksta dalyko, kuris vadinamas prancūzišku lotyniškos kilmės žodžiu *diskursas* arba įprastesniu graikišku žodžiu – *dialogas*.

Zenono Norkaus knyga nuteikia optimistiškai. Čia apibrėžiamos sąvokos, pateikiama jų raidos istorija, įvardijamos metodologinės dilemos, su kuriomis susiduria lyginamoji sociologija, aprašomi kapitalizmo tipai, socialinės teorijos, reikšmingi euristiniai socialinių pokyčių modeliai. Vertingiausia šios knygos pusė, manyčiau, yra tipologija, kurios paskirtis, viena vertus, – nubraižyti analitinį Lietuvos strateginės raidos galimybių žemėlapi, kita vertus, – įtraukti Lietuvos socialinės raidos pavyzdį į sudėtinį tarptautinės lyginamosios sociologinės analizės modelį, kuris savo ruožtu skatintų svarstyti pokyčius konceptualiai.

Juk viena pagrindinių knygos idėjų – atskleisti naujus būdus, padėsiančius pažinti naujausius socialinius pokyčius Lietuvoje. Kaip rašo autorius, pokyčius reikia analizuoti atsižvelgiant į keturis pagrindinius lygmenis: *komunizmą, išėjimą iš komunizmo, pokomunistinę demokratiją, pokomunistinį kapitalizmą* (ten pat; 13–4). Akivaizdu, kad šie pokyčiai atsispindi ir kasdienybės judesiuose.

Politinis ir ekonominis gyvenimas iš tikro pasikeitė. Profesionalių politikų ir ekonomistų požiūris į šiuos pokyčius – iš principo teigiamas, tiksliau, oficialiai atskaitingas. Žmonių – veikiau neigiamas negu teigiamas. Tai liudija ne tik moksliniai tyrimai, bet ir išraiškingi kasdienybės judesiai. O ir

žvelgiant lyginamuoju – gretimų šalių socialinės raidos – aspektu krinta į akis ne tik netolygumai, bet ir atsilikimas, aptariamosios knygos autoriaus perteikiamas paprastu klausimu: kodėl estai mus lenkė ir kaip peršokti žiojintį griovį? Be to, į kurią pusę šokti? Į *kapitalizmą be kapitalistų, oligarchinių kapitalizmą, neoliberalų kapitalizmą, socialinį kapitalizmą?*

Du pastarieji laimės žiburiai turėtų atliepti atitinkamai dešiniųjų ir kairiųjų gyvendinamą politiką, tačiau keistoka, kad socialdemokratų ginklakaliai – ekskomunistinė LDDP –nuosekliai grindė neoliberalią ekonominę politiką, o pagrindinės dešiniojo flango jėgos (ypač 1996–1999 metais) atitiko ... kairiosios orientacijos politiką (ten pat; 34). Jei taip, slaptosios abiejų flangų dūmos ne tik dumia mums, rinkėjams, akis, bet ir pačią tikrovę, kasdienybę, laidoja gyvenimo regimybėje, žodžių politikoje?

Labai svarbu ir tai, kad knygos autorius siūlo lyginamuoju aspektu panagrinėti ir kultūros skirtumus, kurių, deja, dažnai nepaisoma (ten pat; 603) paprastai lyginant tik standartinius makroekonominis rodiklius. „Kapitalizmas“ – tai tik pavadinimas, atskleidžiantis, kad dažnai klysta tie, kurie nepaiso kasdienybės įpročių, papročių, elgsenos lygmens. Kultūroje, o ne abstrakčiuose pavadinimuose glūdi tai, kas vadinama savita estiško arba lietuviško kapitalizmo forma. Kapitalizmas – ne tik makroekonominiai rodikliai, kurie gali būti „geresni“, „blogesni“, „visai neblogi“ lyginant su dar prastesniais. Kapitalizmas/socializmas yra „duona“, kuri gali būti arba neskanė, arba skani ne dėl to, kad taip yra iš

tikrųjų, o todėl, kad ji *vertinama* kaip skani, „net tada, jei joje surastų pelių“ (Schumpeter 1998; 212).

Zenono Norkaus knyga – tik ką publikuota. Todėl pradžioje galbūt pakanka „apšilti“ mąstant ne tiek apie didįjį klausuką (koks yra kapitalizmas; kokia yra demokratija?), kiek mažąjį klausuką (kas yra kapitalizmas; kas yra demokratija Lietuvoje?). Juk konceptualūs klausimai neatsiejami nuo probleminio kasdienybės patyrimo. O besikeičianti kasdienybė dažnai pasako daugiau nei norima pripažinti. Kas galėtų tvirtinti, kad „paprastų“ žmonių patyrimas yra mažiau reikšmingas nei profesionalų, sakykim, politikų, ekonomistų, analitikų?

Besiniauksiančio giedro dangaus tema – ir simbolinė, ir reali. Ji įvairiais aspektais susijusi tiek su kasdieniu gyvenimu, tiek su problemomis, kurios analizuojamos Zenono Norkaus knygoje. Daugiau nei prieš dvidešimt metų daugelis Lietuvos gyventojų tikėjosi, kad už politinių užtvarų ir dirbtinių ideologinių ūkanų driekiasi giedras dangus, natūrali laisvė. Natūrali laisvė – tai būklė, kai pašalinami išoriniai suvaržymai.

Tai tiesiog jausmas, sakantis, kad *pasi-priešinimo nebėra*. Tačiau, pasak išmintingo senolio Hobbeso, tokia laisvės samprata būdinga ir neprotingoms būtybėms (Hobbes 1999; 217). Vienaip ar kitaip, ši laisvės idėja ilgai prigijo ir suvešėjo ne tik dabartinėje kasdienybėje, bet ir politikoje, ekonomikoje... Kai nėra pasipriešinimo (ypač pilietinio), politikai ir ekonomikai atsiveria natūrali, laisvoji rinka. Tereikia išugdyti demokratinę rinkėją, kuris rinktų politiką, nepakantų menkiausiam šio rinkėjo priešini-

muisi... Nesant pasipriešinimo jau dvidešimt metų – tik giedras kapitalizmo dangus.

– Dėmesio! – išpėja Karlas Polonyi: civilizacinio kataklizmo šaknys glūdi utopiniuose ekonominio liberalizmo siekiuose kurti susireguliuojančią rinkos sistemą. Rinkos visuomenė gimė Anglijoje, tačiau būtent žemyninėje Europoje jos silpnybės sukėlė tragiškiausių komplikacijų (Polanyi 2002; 38–9).

Negana to, į sceną įžengė ne šiaip sau ekonominis žmogus, o, anot Josepho Schumpeterio, ekonominis antžmogis, kuris, kurdamas naujus produktus, kuria ir vartotojų paklausą jiems priversdamas vartotojus pamiršti senuosius savo norus (žr.: Norkus 2008; 505).

– Ei, jūs ir mes, visi naivūs paribių svajokliai! – norisi bent paskutinį kart šūktelėti. – Ar dar prisimename giedrus, naivius savo norus?

Giedras dangus – malonus kasdienybės reiškinys. Netgi tada, kai esi labai užsiėmęs ir nepastebi beveik nieko, išskyrus skubrius savo judesius, vis tik širdies gilumoje tikiesi, kad didesnę dienos dalį ar net visą dieną tave lydės giedras dangus. „Praplyšęs dangus“ – dažniau pastebimas reiškinys: „Ir vėl lyja“, „Ir vakar lietus, ir šiandieną lietus, kada jis liausis?“...

Kam nesinori, kad kasdienis jo ar jos palydovas dažniau būtų giedras dangus? Kai dangus netikėtai prakiūra (ir tiesiogine, ir perkeltine prasmėmis), laikinai palendame po saugiu stogu ir nekantraudami laukiame lietaus pabaigos. Blogas oras yra laikinas reiškinys, o giedras – trunka ilgai,

didesnę gyvenimo dalį, nes vienas kitas pasitaikantis juodas debesis giedrą (utopiją) tik paryškina.

Socializmo „žmogišką veidą“ formavęs oras nebuvo nei pernelyg giedras, nei pernelyg ūkanotas. Dažnai šis oras būdavo ideologiškai troškus, tačiau, rodos, kaip tik dėl to ir teikdavo galimybę pajauti tikrą laisvės polėkį. Ypač pavasariais, po įkyrios žiemos. Puikiai pamenu vieną giedrą paauglystės pavasarį... Rytas buvo apsiniaukęs, nes visą naktį smarkiai lijo. Tačiau debesis greitai sklaidėsi. Ir kas galėtų išverti: pro pravis duris lėkte išlėkiau į gatvę...

Pabėgęs sustojau. Iš už gatvės kampo, tebegaubiamo rytinės prieblandos, išnirė dvi paplyšusių džinsų poros (džinsus, pagrindinį kapitalizmo atributą, šiame rajone turėjo tik du laimingieji ir viena laimingoji). Iš po džinsų kyšančios basos kojos, priartėjusios prie gatvės pelkių, tekšeno drumzliną jų vandenį. Kiek vyresnis už mane Romas lengvai šokčiojo nuo vienos balos prie kitos per petį persimetęs gitarą. Antrojo, ilgaplaukio, kaip paskui paaiškėjo, Kapitalizmo, nepažinau.

Abu atsisėdo ant šaligatvio, kurį prieš akimirką švariai nuplovė lietus. Sumerkė keturias basas kojas į seklią pavasario balą ir kojų pirštais ritmiškai taškėno jos paviršių stebėdami raibuliuojančias vandens figūras. Buvo taip tylu, kad girdėjosi jūros ošimas. Tačiau kažkur netoliese sinkopėmis jau šėlo lengvas pavasario brizas.

Girdėjosi artėjančio vėjo aimanos. Romas, paėmęs į rankas gitarą, pirštais lengvai perbraukė visas šešias jos stygas ir nestripriu galvos judesiu išblaškė į šalis ilgus

plaukus, įkyriai lendančius jam į akis. Dar kart perbraukė stygas ...

Tai buvo Chromatinė fantazija – keistuolių šėlsmas pustoniais: nuo pavasario prie pakalnučių, nuo laisvės prie politikos. Džeržgianti laisvės daina, skirta lengvai kvaištelėjusiems svajokliams: „Jau pavasaris atėjo / ir fialkos sužydėjo / o alėjose basi / hipiai klausos BBC“. Romas nepastebimai mirktelėjo „Sveiks, mažiau“ ir tęsė fantastinį priedainį.

Priedainis buvo tas pats. Ne itin turiningas. Melodija – veikiau triviali nei paprasta. Vis dėlto klausiausi užmiršęs viską pasaulyje. Klausiausi, o ilgaplaukis vėjas plonais savo pirštais braukė šešiasstygės gitaros stygas...

Romas ir Kapitalizmas išniro kartu su svaigančia kitos erdvės ir kito laiko nuojauta. Priežastis paprasta: anuomet socializmas turėjo savo „kitą“ – kapitalizmą, nors dabar kapitalizmas nebeturi savo „kito“, socializmo. Prėską biurokratinį socializmo orą (ideologijos kvapo dažnas nejausdavo, nes šis kvapas buvo smelkte persmelkęs kasdienybę) buvo galima pagerinti, nors prėsko kapitalizmo oro kvapo jau nebėra kuo pagerinti, išskyrus laisvosios rinkos kvėpalų reklamą.

Gyvenimas, kaip ir dabar, buvo rutina, tačiau ją iš vidaus sprogdino laisvės utopija. Tereikėjo vidinėmis valios pastangomis, tarkim, kartu su Gėlių vaikais, peržengti dirbtinę kliūtį, kartu su Kęsto Antanėlio „Mėlyną lovą / pro iškirstą langą / šiandien velniškai noris / verstis kūliais po dangų“ arba, jei prievartos sistema suleisdavo dozę raminamųjų, „Nieko man nereik / man ir taip gerai...“.

Socializmo veidas nebuvo labai žmogiškas, tačiau bent jau nenaikino vaizduotės, menkučių laisvės iliuzijų, „gyvųjų dangaus žirklių“. O kapitalizmo veidas ...? Ar jis apskritai gali būti žmogiškas? Net nuspūčiau: šiandieną, po dvidešimt metų, šio klausimo viešose vietose geriau nekelti. Viena aišku: kapitalizmas, sunaikinęs ideologinį savo priešininką socializmą, nepaliko jokių utopinių laisvės užuomazgų.

Prieš dvidešimt metų kapitalizmas buvo beveik tapatus laisvei, giedram dangui, o kaip dabar? Kodėl niaukiasi giedras dangus? Štai kodėl taryt, vartydamas Zenono Norkaus knygą *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?*, aš užsikrėčiau mąstymo nerimu (jūs visiškai teisūs – iš vėžių išmušė klausukas knygos pavadinimo gale).

Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Atsakymas lyg ir tvyrojo ore. Dvidešimt socialinio patyrimo metų leido daryti išvadą, kurią tikriausiai patvirtintų kiekvienas statistinis lietuvis: *koks kapitalizmas, tokia ir demokratija*. Po ilgų svarstymų nerimą keliantį klausuką vis dėlto nusprendžiau palikti, o savo samprotavimus apie kapitalizmą pradėti aritmetiniu, tačiau paradoksaliu José Ortigos y Gasseto klausimu: „Jei tikroji giria susideda iš medžių, kurių nematau, tai kiek medžių sudaro girią?“ (Ortega y Gasset 1999; 25). Klausiau paprastai: kiek reikia kapitalistų, kad atsirastų kapitalizmas?

O kas, beje, tie kapitalistai, iš kur jie atsirado? Iš kokio gausybės rago pilasi naujieji kapitalistinio žmogaus tipai? Jei kapitalas yra mainų (savo forma lygių, bet įgyjamu turiniu – netolygių) rezultatas, natūralus gebėjimas kaupti remiantis naudos ir

pelno principais, tai kapitalistų turėjo būti ir nekapitalistinėje būklėje. Jei kapitalistas yra kaupėjas, tai kapitalistinė visuomenė – didžiulis privačių kaupimo įmonių agregatas.

Lyg ir puiku: aš pats visą gyvenimą mėgau šį bei tą kaupiti, kaip ir kiekvienas tūlas lietuvis. Deja, dabar nesijaučiu esąs kapitalistas. Dar blogiau: niekas manęs tokiu nelaiko. Tikras vėjas: kapitalistus gal ir galima suskaičiuoti, tačiau kaip suskaičiuoti kitą, didesnę dalį kapitalistų, kurie kapitalistinę Lietuvos demokratiją kūrė *tolėliau* nei ten, kur dabar stovime mes su jumis, naviškai aritmetiškai samprotaudami apie ekonomiką ir politiką? O gal kapitalas kaupiamas iš anksto pažymėtose vietose, specialiose golfo duobutėse, į kurias kamuoliukus taikliai ridena oksimoronai – *viešieji privatininkai*?

Jei ekonomika susijusi su specializuota golfo politika, ar nėra taip, kad ši politika ir yra vienintelė demokratinės politikos forma, veiksmingai ugdanti „pagal plauką“ rinkėją, kurio interesai visiškai atitinka klasinius oksimoronų interesus. Pasak Norkaus: „Politinė klasė, neatsižvelgianti į rinkėjų pirmenybes, galų gale gali išugdyti tokią elektoratą, kurio pirmenybės atitinka jos vykdomą politiką“ (ten pat; 26).

Laikotarpį, kuris prasidėjo neseniai, knygos autorius sieja su Karlo Jasperso *ašinio laiko* samprata: „2004 m. ženklina šios 1914 m. prasidėjusios naujosios Lietuvos istorijos „ašinio laiko“ epochos pabaigą, kai mūsų šalis įstodama į Europos Sąjungą (ES) ir NATO pagaliau pasiekė tuos politinius ir ekonominius vandenis, kuriuose nebepavojingi visus tuos aštuoniasdešimt metų lietu-

vių tautos išlikimui grėsę rifai ir vėjai, nors juose ir laukia ne tik naujos, anksčiau tik svajotos galimybės, bet ir nauji iššūkiai bei pavojai“ (15–6 psl.).

O „ašinis“ laikas – nejuokingas dalykas. Sakykim, Pirmojo pasaulinio karo padariniai „sudarė sąlygas pamėginti įgyvendinti Karlo Marxo utopiją“ (ten pat), kuri galiausiai virto pasauline prievartos sistema. Tačiau šis nejuokingas laikas, klatingai ištraukęs ašį iš senojo, dardančio lietuviško vežimo, ne tik suviskam jį sugadino, bet ir paslaugiai padėjo pasigaminti naują, modernų etnopolitinės lietuvių tautos velomobilį.

Dabartinis „ašinis laikas“ Lietuvoje leido išvengti didelių politinių katastrofų. Tačiau ar išvengėme ir ar išvengsime ekonominių, demografinių, socialinių, ekologinių katastrofų? Galime sulaukti ne tik daug giedrų, bet dar daugiau apniukusių dienų (tikėtina, kad su pragiedruliais). Čia, rodos, išsiskirtų daugelio dabartinės Lietuvos gyventojų požiūriai. Juk šiuo atveju svarbūs ne tik „kiek?“, bet ir „kaip?“, „kodėl?“, „ar ir kaip būtų galima kitaip?“ klausimai.

Vieni iš mūsų, apsvaigę nuo giedro dangaus projektų ir panašių struktūrinių įplaukų, pareikštų, kad senoji Marxo utopija pagaliau sunaikinta ir dangus dabar visuomet bus giedras. O kiti, šiek tiek prasišlavę ir supratę, kad kartu su vidurinėsios klasės vidutinybių kultūra sparčiai plinta naujas virusas – „pirmėivių ir atsilikusiuųjų“ žaidimas (Bell 2003; 92), šūktelėtų, kad senosios istorijos pabaiga žymi naujos utopijos – „kapitalizmo“ – pradžią.

Niekas nežino, nei kada, nei kaip baigsis ši utopija (geriausias iš blogiausių pa-

saulis). Viena aišku: ši utopija ypač tinka tiems, kurie turi gerą pradinę, pirmeivių padėtį. O kai kartu su Michaelu Burawoy'umi ir Katherina Verdery nusileidžiame į gilų antropologinį Rytų Europos kasdienybės lygmenį, aptinkame mafijinį, laukinių kapitalizmą arba netgi feodalizmą (Norkus 2008; 563–6). Jiems pirmeiviai kurpia monotonišką ideologinę pasaką apie giedrą *industrinės, postindustrinės, informacinės* visuomenės dangų. O kai kartu su entuziastingais politikos mokslininkais pakylame į Vidurio Europos lygmenį (ten pat; 566–72) randame netgi tokį šūkį: „Būtent Vidurio Europoje yra Vakarų ateitis“.

Kaip minėta, kiekvienas turi savo planą, kaip geriau prisitaikyti prie išteklių, jau seniai paskirstytų geriausiame iš blogiausiųjų pasaulyje, kuriame padėtys, statusai, vaidmenys perskirstomi remiantis kapitalistiniu (ne)tolygių mainų principu. Čia nereikia jokios kapitalizmo teorijos, nes gera – pati praktika.

Šitaip prasideda pirmeivių ir atsilikusiųjų žaidimas: pirmieji antriesiems dovanoja pigų kapitalizmą; antrieji atsilieka, tačiau kartu prakunta pigaus, bet sistemingo išnaudojimo sistemoje spausdami uodegą tretiesiems; o ir pastarieji nesnaudžia, turėdami šokią tokią padėtį ... Pirmeivių ir atsilikusiųjų žaidimas rodo: socialinė raida vieniems yra golfo žaidimas, o kitiems – riedėjimas socialiniais laiptais žemyn ir žemyn, į stekenamą (tiesiogine šio žodžio prasme) kasdienybės praktiką.

O čia, anot Nietzsche's, jau striksi vidutinybės agentai, skelbiantys, kad laisvė yra nesipriešinimas korporacijų galiai: „Laisvai

šnekėkit, kalbėkit, pasakokit ir dalykitės. Škambučiai į visus tinklus dabar tik 7 ct/min“.

Yra vienas asmeniškąs motyvas, kodėl šįkart pasirinkau miniatiūrų ir potėpių žanrą. Visi pernelyg skubantys knygų „rijikai“ (o šitaip dažniau atsitinka ankstyvame pauglystės tarpsnyje) puikiai žino: knygos susiguli ne statiškame prote, o nesiliaujančioje patyrimo tėkmėje. Skaityti – lygu socialiai apšilti. Galima, žinoma, ir kitaip: nutrūktgalviškai lėkti į priekį, t.y. versti knygų puslapius vieną po kito praleidžiant vadinauosius „gamtos aprašymus“. Tačiau šitaip elgtis – tolygu daryti vieną rimčiausių gyvenimo klaidų. Gamtos aprašymuose glūdi socialinio gyvenimo tėkmė, kurios galima nepastebėti. O gyvenimui, kurio kažkada nepastebėjai, skolas anksčiau ar vėliau, vienaip ar kitaip teks grąžinti.

Mokslinę knygą (bėda ta, kad jos pernelyg struktūrizuotos, susistemintos, pedantiškai detalizuotos) reikia skaityti lengvai, būtinai giedrą dieną, kur nors miške, čiauškant paukščiams, šnekantis su žmonėmis... Ne ką kita ir noriu atskleisti šiame „Apie šį bei tą“ tekstelyje, kuriame galima atpažinti teorinės Zenono Norkaus analizės paribiuose glūdinčias papildomas reikšmes ir prasmes. Vengdamas įkyrios didaktikos prikišamai į jas nerodysiu; veikiau lengvai išbarsysiu smulkiose miniatiūrose.

Svarbiausias dalykas, kurį noriu pasakyti, yra tas: Zenono Norkaus knyga turėtų būti skaitoma įvairiopa. Sąmoningai atsiirbodamas nuo teorinių, analitinių, ekonominių, istorinių, politologinių ir kitų reikšmingų knygų dalių, čia atliksiu sociologo

pasakotojo vaidmenį, kviesdamas potencialius skaitytojus giedrą dieną pasivaikščioti miško, girios ar paupio takeliais, laikant knygą rankose ir retkarčiais atverčiant kuri nors jos puslapį.

Kartą, kai niukėsi giedras dangus

Visą mėnesį knyga gulėjo ant rašomojo stalo. Tarsi gyvas priekaištas... Vidinis balsas patarė džiaugtis gyvenimu, kurio galima ir nepajusti, kai pernelyg įkniumbi į storas knygas. O šįryt vis dėlto prasiveržė. Pamačiau: dar tik vasaros pradžia, galima tikėtis daugiau gerų nei blogų dienų. O argi ne šaunu gerą dieną padaryti gerą darbą žvelgiant ir į knygą, ir gyvenimą plačiai atvertomis akimis.

„Ir iš gilios tamsos aš išėjau į ryškia saulės šviesą“, – tyliai niūniavau lėtai žengdamas šviesėjančiais Vingio parko takeliais. Rankose laikiau atverstą trisdešimt šeštąjį knygos puslapį, kuriame radau mielą sakinį: „Šiais laikais mažai kas skaito storas knygas nuo pradžios iki galo“. Kadangi šiek tiek nutuokiau apie storų knygų skaitymą ir rašymą, tikėjau gana greitai rasti tinkamą išeiti, – apibendrinančią knygos atkarpą, kuri ryškiai nušviestų kol kas tamsią viso didelio teksto esmę.

Deja, dar nepradėjęs pavargau: vien nuo minties, kad ieškodamas tos trumpos dalies turėsiu perskaityti ... didžiąją. Nieko nepadarysi, knyga stora. Nors tai nėra rimtas priekaištas šios knygos autoriui. Stora knyga yra *universal*i panašios apimties knygų savybė, o ne *specifinė* Zenono Norkaus knygos savybė.

Svarbiausia, kad jis atėjo su gera žinia: „Žuvis, – fenomenologiškai rašo Zenonas Norkus, – gali ir nesužinoti, kad ji yra vandens gyvis, nes ji visą laiką yra vandenyje“ (ten pat; 13). Kitaip sakant, žuviai, mūsų liepingų platumų gyventojui, viena kart reikėtų ryžtis išlipti į krantą it kokiam Anaksimandro Vandėniui. Būtų gražu ir egzotiška, žvelgiant ryklių kapitalistų, seniai pritaikiusių prie sausumos gyvenimo, akimis. Išlipti, nusipurtyti likusius žvynus ir ištarti: „O aš – jau čia, Misteri Rykly. Na, čia ir giedra!“ Ir eiti, eiti, eiti ... į amžiną giedrą.

Ir tąkart tikėjau giedros. Ankstyvas rytas, o dangus – skaidrus. Pavieniai saulės spinduliai atkakliai skverbėsi pro storas surambėjusių medžių šakas ir žalių lapų užtvaras valiūkiškai mirkčiodami ir akinančiai šaudydami į akis.

Ką ir sakyti – smagu. Be kita ko, šian dieną 2008-ųjų liepos 5-oji, karaliaus Mindaugo karūnavimo šventės išvakarės. Vėl keletas šventinių dienų paeiliui. Todėl nuotaika – gera. Jau parko prieigose mačiau, kad žmonės nerimsta: juda, plepa, perka, ginčijasi, skaičiuoja, o prekes krauna į maišelius.

Ir aš po pažastimi spaudžiau talpų linių maišelį su patogiomis rankenėlėmis. Netrukus kažkur netoliese pigiau pardavinės ekologiškas daržoves. Maišelį, dar prieš savaitę, nebrangiai pirkau smulkiaburžuaziniame „Ko tik čia nerasi“ kioskelyje, lenkdamas garsųjį Vieno suoloelio turgų proletariniame Vilniaus rajone: KPACHYXA – skelbia svetingas užrašas ant centrinės gėrimų parduotuvės sienos. Rajonas kaip rajonas.

Greta – Vingio parkas. Rami, ganėtinai tyli ir miela vieta, ypač rytais, nes vakarais padidėja tikimybė, kad triukšmingą popso aplinką čia sukurs koks seras Eltonas Johnas. Ėjau Žvėryno tilto link. Pro šalį kartais neskubriai prabėgdavo besimankštinantys gamtos mokslų fakulteto studentai, prašvilpdavo vienas kitas dviratis, mačiau, kaip patyrusiais yriais į beveik statų kalną kabino partijos Jaunoji Lietuva pirmininkas Stanislovas Buškevičius.

Skirtingose parko erdvėse meiliai glaudėsi jaunos poros, jaukiai susėdusios ant medinių suoliukų. Jaunos mamos rūpestingai lingavo vaikiškus vežimėlius su būsima baltųjų apykaklių proletarais, akcininkais, dalininkais, kovotojais už mažumų teises ir kitais šiuolaikiškais žmonėmis.

Tako pakraščiu kartkartėmis pralėkdamo šuo su šeimininku arba šuo be šeimininko. Prakiūtindavo ir vienas kitas intelektualas objektyvuotos sąmonės žvilgsniu kiaurai skrodamas esamą patyrimo medžiagą.

Visi subjektai ir objektai, ne tik žmonės, bet ir medžiai, žolės, sraigės, uodai, gyliai, politikai, lėtai arba greitai judėjo, bendravo, dalijosi išpūdžiais. Ir nors veržėsi skirtingomis kryptimis, sukosi tame pačiame plote. Aplinką kartkartėmis pagyvindavo pralekiančios šarkos, tauškančios tęstine greitakalbe:

– Vakar matei Daljką-Daljką-Droge-Droge-e-e?

Aukštos tonacijos balsų klegesys tirpo žemesniuose šnarančių miško lapų registruose. Tačiau netrukus sugrįždavo savita

balsų, tembrų ir ritmų kakofonija, praturtinta šaižiais judančių riedlenčių garsais arba išpėjamaisiais dviratininkų skambučiais. Greitai viskas nurimdavo.

Miške nebuvo abejingų. Kilo ir slūgo jausmai bei emocijos: jaudulys, nerimas, nuostaba, sielvartas, išgąstis, liūdesys, pagieža, nustebimas, piktinimasis, pasitenkinimas. Sūkuriavo ir rimo konspiraciniai duetai, kurių mielas dalyvis – anonimiškas trečiasis arba trečioji. Girdėjosi klasikinė tema „Netikėlė“:

– Vaidina kažką... Kaimietė.

– Kaip ji apsirengus! Tundra.

Žmonės tiesiog ilsėjosi, leido laiką, plepėjo apie šį bei tą, stebėjo vykstančius pokyčius arba klausėsi vienas kito balso:

– Graži diena, – moters tembras buvo švelnus. Vyro atsakymo ji nelaukė. Tiesiog garsiai kalbėjosi su savimi.

Atidžiai pažvelgė į dangų, paskui nukreipė žvilgsnį žemyn, gana ilgai stebėjo kadugio krūmą.

Kurį laiką abu ėjo tylėdami.

– Matai? – pagaliau atsitokėjo vyras vos pastebimu galvos judesiu rodydamas, jo nuomone, greitai artėjančius nedidelius, bet juodus debesis vakariniame dangaus skliaute.

– Ilgai taip nebus, – garsiai samprotavo jis, gal abejingai, o gal ir džiaugdamsis dėl galimų pasikeitimų.

Moteris nepakėlė galvos. Ji neskubėdama pravėrė rankinuką, išsiėmė tvarkingai sulankstytą nosinę, pasilenkusi pedantiškai švariai nusivalė batelius, apneštus pakelės dulkėmis.

– Juodi debesis? Vis randi, ko ieškai, – stodamasi pridūrė, nežinia ar priekaištaudama dėl jo įkyrumo, ar girdama už įžvalgumą.

– Nors, žinai, nepasiėmėm skėčio, – po kurio laiko ji apsižvalgė.

– Skėtį tokiomis dienomis verta nešiotis su savimi, – neatlyžo vyras.

Tačiau moteris jo nebegirdėjo; džiaugėsi akimis glostydama laukinę kriaušę. Tiek ir tepasakė:

– Laukinė kriaušė. Aukštų pušų apsuptyje...

Dangus buvo giedras, o saulė – neįkyri. Radęs laisvą suolelį atsisėdau. Pro šalį prašvilpė du kostiumuoti antrepneriai, tikriausiai agentai. Kas juos dabar besupaisys:

– Darom onlaininį pranešimą duomenų, – išpyškino greitakalbe. Antrojo agento atsakymo jau nesupratau...

Įsižiūrėjau į gretimą kelmą-suolelį, prigludusį prie manojo. Nusilupusiame kamie ne matėsi peiliu išraižytas įrašas: „Mažė nenkenčia Arūno ir Krūto“.

– O už ką juos mėgti, – pagalvojau akimis lydėdamas tolstančią antrepnierių porelę. Varo kažkokiu nesuprantamu žargonu, vaikšto glaustydami, nejučia keičia socialinius ir genetinius bendravimo įpročius...

Saulei blykstelėjus kelmas-suolelis bičiuliškai merkė išraižytą akį. Pajutęs jėgų antplūdį paėmiau į rankas knygą, kurią jau valandą nešiojau su savimi. Patogiai atsi-rėmęs į medinę suolo atramą atidžiai peržvelgiau knygos viršelį.

Pačiame jo viduryje, pilkos ir juodos spalvų susikirtime, matėsi monotoniški pilko pastato blokai ir aklina užtamsinti langai. Knygos viršelis – iškalbingas. Šviesesnėje, pilkoje dalyje išsiskyrė mažytis geografinis taškas. Ir ne bet koks: kimšte pri-

kimštas žmonių ir mašinų Liublianos senamiestis, prigludęs prie gražiosios Ljubljancos. O knygos viršelio apačioje, šviesėjančiame juosvame šešėlyje pažymėtas kitas geografinis taškas: šurmuliuojantis libertarinis Talinas, tikras kapitalistų rojus. Čia netgi ankstyvosios aukštos katalikų bažnyčios jau persmelktos asketiška protestantizmo ir kapitalizmo dvasia.

Vidurinėje viršelio dalyje radau ir statistikų detalių. Pilkųjų Seimo blokų opozicinėje dešinėje reljefiškai išsiskyrė gulsčia katalikiško baroko detalė. Ji ne tik ilsėjosi ramybėje, bet to paties linkėjo ir į visišką tamsą panirusiems masyvaus pilkojo pastato gyventojams.

Štai ir klaustuko, kuriuo baigiasi knygos pavadinimas, simbolika: trys taškai, trejopas pasirinkimas, trikampio formos labirintas: neokorporacinė Slovėnija, neoliberali Estija ir neoliberali Lietuva.

Ką reiškia abstraktūs terminai? Kartais – nieko... Mintimis nugrimzdau į žavias Liublianos, Talino ir Vilniaus trikampio vietas... Ir net nepastebėjau, kad trijų kapitalistinių miestų rebusą sprendžiu jau nebe vienas.

– Klausyk, turi cigaretę? – išgirdau prikimusį balsą.

Jei, tarkim, prieš panašų klausimą pasigirsta garsus klausiančiojo spjūvis sau po kojomis, suprask, kad esi paniekinamai vertinamas kaip „inteligentas“. Šįkart dar neatsisukęs pajutau: intonacija neužgauli.

Atsigrėžiau. Į mane, tiksliau, į mano marškinių kišenėlę viltingai žvelgė lyg ir ma-

tyta egzotiška būtybė: kaminkrėtys didelėmis ir apvaliomis šauniojo kareivio Šveiko ausimis.

Stovėjo kaip įbestas. Buvo ką tik pakirdęs, o greta suoliuko, tankiai suaugusioje žolėje, matėsi išgulėtas plotas. Žvelgė į mane bejėgiškomis akimis, kaip koks varganas Brisius, – kelių klynas buvo šlapias. Nuleido akis, pasimuistė, žvilgtelėjo guolio pusėn tikėdamasis paramos.

– Čia – mano namai, – staiga ryžtingai pakėlė akis padidėjusiomis lėliukėmis.
– Nerūkau, – atsakiau kažkaip neužtikrintai, nors tai buvo tiesa.

Kaminkrėtys jau buvo pasisukęs. Gamtos vaikas, – vis tik nujautė mano atsakymą. Kišenėje radau smulkesnių monetų.

– Klausyk, – ištiesiau ranką ir subėriau monetas į ištiestą jo saują. Jaučiausi negerai ... it sumautas kapitalistas. Nieko nebepridūriau pajutęs nosį riečiantį kvapą. Nieko nepasakė ir jis. O pagaliau argi kaltinsime dabar vienas kitą, kad aš tebesu aš, o jis jau jis?

Tikėdamasis prasiblaškyti pasukau į parko centrą: girdėjau, kad šiandieną filmuojamas jaunesnės kartos Vilniaus filosofų projektas: „Marijus Mikutavičius ir Lietuvos filosofija“. Paskui vis dėlto apsigalvojau: kada nors išrašysiu šį linksmą reginį nemokamai į DVD.

Nuotaika gedo. Pažvelgiau į dangų: iš tikro niaukstėsi. Įsiliejau į žmonių būrį, traukiantį ekologinio turgelio link. Smagus žmonių klebėjimas prablaškė. Net nepajutau, kai pradėjo teškėti stambūs lietaus lašai. Blykstelėjo žaibas, paskui kitas. Galų gale prapliupo...

Drauge su moterų būreliu neapdairiai nėriau po plačiomis artimiausio ažuolo šakomis. Ką ir kalbėti, šitaip elgtis nepatartina. O ką kita daryti, kai netikėtai prakiūra giedras dangus, o paskui apima nerimas susigūžus po rūščiu lietuvišku ažuolu?

Vanduo pliaupė ir pliaupė, upeliais garmėjo kalno šlaitu žemyn. Buvo tylu. Niekas nepratarė nė žodžio. Visus užbūrė šlamančio miško ir pliaupiančio lietaus darna.

– Na, ir liūtis, – pagaliau pratarė kažkuri moteriškė.
– Viskas dabar kitaip, gamta keičiasi... Anksčiau – žiema kaip žiema ... O dabar... Kokia žiema, toks ir pavasaris... – užsimezgė pokalbis.

Nežinia, iš kur jis išniro. Ėjo parko takeliu tiesus, pakėlęs galvą, nesislėpdamas nuo lietaus. Kiaurai permirkęs, basas, o dešinėje rankoje laikė juodus batus:

„Šlepsi... šlepsi per lietų... Ir tegul lyja. Tegu plumpia, pliaupia... Tokia ji, Lietuva... Tegul trenkia žaibas į tokią valstybę ... ant tokios valstybės. Tegu Dievas ją prakeikia. Va, taip ir atšvėsim valstybės dieną: tokia ir valstybė. Ir Žaibas, ir Perkūnas... Visi prieš tokią valstybę. Tegul išplauna visiems smegenis. Lietuva, lietuviai, ir ne tik lietuviai... Lietau, lietau, ar tikros tavo ašaros? Jie sėdi šiltai, ir jiems nugarų neplauna.. Jie basomis nevaikšto... Jie nesijaučia lietaus ir Lietuvos vaikais. Ir gerai, kad toks vėjas... Lietus išplaus visas blogas mintis iš galvų...“

Sodrios lapuočių ir spygliuočių medžių šakos rieškučiomis žarstė paskutinius lietaus lašus. Jie švytėdami krito žemyn į purias samanas, ką tik sugėrusias laisvą, sukuriuojantį miško poeto pasakojimą...

Baigiamosios užuominos

Pagaliau (vis dėlto prireikė net dvidešimt metų) į galvą šovė paprastutis klausimas: kuo skiriasi biurokratiniai socializmo planai ir biurokratiniai kapitalizmo projektai? Kai socializmo planai mirė, liko tik nu-galėtojai – projektai: struktūriniai biurokratiniai išteklių plovimo fondai.

Prireikė net dviejų šimtų metų, kad nemokslinė kapitalizmo praktika visiškai sutriuškintų mokslinę socializmo teoriją. Jei kapitalizmo praktika – galingesnė nei socializmo praktika ir teorija, tai kam reikia kapitalizmo teorijos?

O apskritai iš kur išdygo šios dvi nesutariančios ideologijos ir veiksmo programos? Istorija sako, kad pirmieji socialistai buvo prancūzai. Eksperimentiškai pažinę mokslinį socialinės raidos dėsnį jie išpranašavo, kaip vėliau paaiškėjo, ne itin malonų biurokratinės ateities vaizdinį. Pirmieji modernųjų laikų kapitalistai buvo anglai, kurie pelningai mainėsi prekėmis ir ištekliais, o paskui, kai Anglijoje jų pritrūko, įteisino tarptautinę lygių kapitalistinių mainų praktiką.

Šios dvi koncepcijos į Lietuvą atkeliavo šalutiniais keliais. Socializmo idėja įdiegta prievarta, o kapitalizmas, priešingai, socializmo laikotarpiu sukauptą valdžios ir galios kapitalą įteisino politinės laisvės vardu. Kapitalizmas Lietuvoje ekonomiškai įsitvirtino kaip socialistinės biurokratijos projektas, kilęs iš verslių korporacinių apsučių, būdingų, kaip netrukus paaiškėjo, socialiai neįautriai socialistų prigimčiai.

Krinta į akis, kad žodis *projektas* šiandieną auksinėmis raidėmis įrašytas į kapitalistinės biurokratijos *Taktikos* knygą. *Strategijos* knygos biurokratija neturi ir netgi negali turėti; jos ypatinga prigimtis – rūpintis tuo, kaip išsaugoti esamą padėtį. Kai viena grupė draugų pernelyg išsismarkauja įsivindama struktūrinius (visuomenės) išteklius, bematant ateina kita, dažniausiai iš anksto žinoma grupė, kuri neriasi iš kailio, „kad tik viskas gražiai atrodytų“ perskiriant išteklius kitais veiksmingais būdais.

Todėl kyla klausimas: ar dabartinis laisvės šauklys kapitalizmas (laisvė – tai nesi-priešinimas kapitalizmui) tėra visuomeninius išteklius plauantis biurokratinis ciklas, pakeitęs ankstesnįjį ciklą, leidžiantį išsaugoti esamas pirmeivių padėtis tiems, kurie jas turėjo?

Socializmo projektas – modernybės utopija. Ją projektavo jauni socialinio mokslo inžinieriai, ilgainiui pastatę milžiniškus biurokratijos rūmus, kuriuose spietėsi šio projekto vadybininkai. Šiandieną panašiuose biurokratiniuose kapitalizmo rūmuose vadybininkų gal net daugiau, ir jie gerokai intensyviau projektuoja reprezentacinius padalinius.

Biurokratiniai struktūrinių išteklių plovimo ciklai niekais pavertė gražią, utopinę Lietuvos Sąjūdžio idėją, nukreiptą į ateitį. „Suomiška“ netolimos ateities utopija sunyko tarsi plevenantis brangaus cigaro dūmas. Tiesą sakant, naujai siūlomos „ateities“ idėjos buvo keistokos. Ateities čia nesimaitė. Kultūros idėja kvietė grįžti į tautos praeitį (nežinia, į kurį jos laikotarpį?). Politinė

idėja – grįžti į Europą (nežinia, į kurią jos pakraštį?). O ekonominė idėja – grįžti į nesipriešinimo kapitalui laisvę, vadinamą šauniuju klasikiniu liberalizmu.

Todėl šiandieną, po dvidešimt liberaliosios lietuviškos politinės ekonomijos metų, niekas negali pasakyti, kas yra tasai kapitalizmas. Ar kapitalizmas – ekonominis išteklių persikirstymo ciklas, kurio keturmetę ciklų persikirstymo ciklas, kurio keturmetę ciklų persikirstymo ciklas? Ar tai privatinio šurmo Lietuvoje ciklas? Ar tai privatinės nuosavybės sistema, naudos ir pelno siekiančių įmonių tinklas, konkurencijos laisvoje rinkoje sąlygos, kurias valdo iš prigim-

ties teisinga Nematoma Ranka (duok, Dieve, jai sveikatos!)? Jei Nematomos Rankos prigimtis – teisinga, ji privalėtų žmogui grąžinti nors mažą dalį natūralios, socialinės jo aplinkos.

Jei kapitalizmas skatina pelningas derybas, kaupimą, naudingus tarpusavio mainus, žmonės turėtų būti laimingi, kad jiems leidžiama gyventi Natūralios Rinkos Rankos būklėje, o jei ši būklė – dirbtinė, kas prisiims atsakomybę už tokį apgailėtiną „dirbinį“, dvidešimties metų kapitalizmo raidos rezultata, kurio kratosi ne tik žmonės, bet netgi kai kurie tėvai gamintojai?

LITERATŪRA

Bell, Daniel. 2003. *Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai* (iš anglų kalbos vertė Daina Valentinavičienė). Vilnius: ALK/Alma Litera.

Dahrendorf, Ralfas. 1990. *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje. Laiškas, kurį ketinta pasiųsti džentelmeniui į Varšuvą*. Vilnius: Periodika.

Hobbes, Thomas. 1999. *Leviatanas* (iš anglų kalbos vertė Kęstutis Rastenis). Vilnius: Pradai.

Polonyi, Karl. 2002. *Didžioji transformacija. Politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos* (iš anglų kalbos vertė Jūratė Musteikytė ir Riman-tas Griekienis). Vilnius: Algarvė.

Ortega y Gasset, José. 1999. *Mūsų laikų tema ir kitos esė* (iš ispanų kalbos vertė Rūta Samuolytė). Vilnius: Vaga.

Schumpeter, Joseph A. 1998. *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija* (iš anglų kalbos vertė Algirdas Degutis). Vilnius: Mintis.

Įteikta 2008 07 10

Pateikta spaudai 2008 07 24

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto

Sociologijos katedra

Universiteto 9/1; LT-01513

Vilnius

El. paštas: Algimantas.Valantiejus@fsf.vu.lt